

Mottó:

„A nyelv, ha oktat, tudatlanságtul szabadít; ha énekel, gyönyörködtet; ha dorgál, jobbít; ha biztat, szüvesít; ha bátorít, vigasztal; ha fenyeget, tartóztat. A nyelvnek köszönnyük, hogy a vad és oktalan-módon élő emberek városok társaságába szállottak és emberi életet tanultak. A nyelv oka, hogy a bölcs tudományok terjedtek.”

Pázmány Péter

A prédikáció szövegtani sajátosságainak bemutatása Pázmány Péter prédikációja alapján

Készítette: Molnár Erika Erzsébet
V. magyar

Témavezető: dr. DOBI EDIT

Debreceni Egyetem
Bölcsészettudományi Kar,
2006

Tartalomjegyzék

1	Bevezetés	3
1.1.	Pázmány Péter és a barokk	3
1.2.	Pázmány Péter életútjának jelentősebb állomásai, politikai jelentősége	4
1.3.	A prédikáció műfaj történeti sajátosságai	6
1.4.	Pázmány Péter prédikációinak általános jellemzése	10
2	A prédikáció szövegtani elemzése	15
2.1.	Szövegpragmatikai sajátosságok	16
2.1.1.	Elméleti keret	16
2.1.2.	Nyelvi tényezők	19
2.1.3.	Nem nyelvi tényezők	21
2.2.	A szöveg akusztikuma	22
2.3.	A szöveg írott formája	23
2.4.	Szövegszemantikai jellemzők	24
2.4.1.	Globális kohézió	24
2.4.2.	Lineáris kohézió	25
2.5.	Szöveggrammatikai jellemzők	27
2.6.	A szöveg stilisztikai jellemzői	29
2.7.	Szövegszerkezeti sajátosságok	30
2.7.1.	Mikroszerkezet	30
2.7.2.	Makroszerkezet	31
2.8.	Szövegtipológiai jellemzők	32
2.9.	Szövegek közötti összefüggés	33
2.10.	Mondattani sajátosságok	34
3	Összegzés	36
4	Irodalomjegyzék	37
5	Mellékletek	38

1. Bevezetés

Szakedolgozatom témájaként a prédikáció műfajának jellemzését választottam. Pázmány Péter *A keresztyén urak és szolgák tisztiról és az alacsonyrendű emberek szentségéről* (Pázmány 1983: 693–712) című prédikációján keresztül kívánom bemutatni a műfaj szövegtani sajátosságait, az irodalmi és az egyházi szempontok figyelembevételével. Pázmányt a magyarországi barokk jeles képviselőjeként tartjuk számon, így elengedhetetlen, hogy néhány szóban összefoglaljam ennek az irányzatnak a jellemző sajátosságait. Az egyházatya prédikációjának elemzéséhez erőteljesen hozzákapcsolódik sajátos életútja, elvei és elhivatottsága a magyar nép sorsa iránt. Az életút rövid áttekintését követően a prédikáció fogalmáról, az irodalomban és az egyházi életben betöltött szerepéről szólok. Ezt követően a konkrét szöveg komplex elemzésére vállalkozom meghatározott szövegtani szempontok szerint.

1.1. Pázmány Péter és a barokk

Pázmány Péter neve a magyarországi ellenreformációval és a barokkal fonódik össze. A barokk a reneszánszt követő, a XVII. század elejétől a felvilágosodásig tartó stílusirányzat. Ebben az időszakban jelen van a barokkot előkészítő manierizmus, valamint a barokkból kinőtt és vele párhuzamosan ható rokokó. Pázmány munkáiban erőteljes barokk hatás mutatható ki, így a következőkben a stílusfejlődési tendencia általános jellemzőit tekintem át Szabó Zoltán művére támaszkodva (Szabó 1998: 62–82).

A barokk először a képzőművészetekben és az építészetben jelentkezett, csak ennek nyomán alakult ki a szépirodalomban. Szülőhelye Spanyolország, Portugália és az olasz államok. Indítéka és társadalmi alapja az ellenreformáció, a jezsuita mozgalom. Idővel azonban társadalmi alapja szélesedett. A XVI. századbeli antifeudális harcok után a feudalizmus sok helyen újra megerősödött, így refeudalizációról is beszélhetünk. A nagybirtokos arisztokrácia segítő támaszra talált az ellenreformációban, több országban is érdekévé vált az ellenreformáció elfogadása. A magyar főurak nagy része is ekkoriban katolizált. Így vált az eleinte jezsuita, katolikus érdekű barokk az arisztokrata társadalom ízlésévé, jellegzetesen udvari művészetté. Később falusi jobbágykörökben is meghonosodott, majd az eredeti indítékoktól eltávolodva protestáns és polgári környezetben is feltűntek barokk stíluselemek. Ebből eredően két változatát szokás

elkülöníteni: az udvari-katolikus barokkot, valamint a polgári és protestáns barokkot; de nem ismeretlen az egyházi és a világi barokk megkülönböztetése sem.

Általános művészi sajátosságait kezdeti, szűkebb köréből és funkciójából lehet levezetni. Eredetileg a katolizálás és a vallási meggyőzés művészi eszköze. A megrendült hitéletet csak érzelmi ráhatás útján lehetett visszaállítani. Fokozta az ájtatos hangulatba való beleélést, az elragadtatást. Eksztázis előidézésével, a misztikus révületébe emeléssel próbált hatni. Ezt az érzelmi hatást leginkább formai külsőségekkel valósította meg. Feltűnő és mozgalmas stílusformákat alakított ki. Megtartotta a reneszánsz monumentalitását, de szilárdságát lendületességgel, mozgalmassággal váltotta fel. Megszűnt a reneszánsz szerkezeti arányossága. A barokk irodalmi mű kompozíciója szerteágazó, sok benne a közlés fő vonalától eltérő mellékepeződés és betét, valamint szembetűnő a díszítő formák halmozása is. A nyelv barokk dekorativitását a retorika bontakoztatta ki. Ugyanis a retorika fogásaival lehetett egy egyszerűbb kifejezést egy bonyolultabbal helyettesíteni. Mindezekből a sajátosságokból kialakult egy olyan stílus, ami mindenáron hatni, gyönyörködtetni, csodálkozást kiváltani akart. Pázmány munkáinak nagy részében a barokk csak tompítva érvényesül: az egyházi propaganda sikere érdekében kerül az érzelmi hatáskeltés feltűnő díszítő elemeit, a tetszelgő stílusformákat; mégis stiláris értékekben bővelkedő prózastílust alakított ki, ami ötvözete a mérsékelt barokknak és az élőnyelvi népies stílusnak.

1.2. Pázmány Péter életútjának jelentősebb állomásai, politikai jelentősége

Pázmány Péter prédikációi nem csupán a szűkebb értelemben vett vallásos hagyományokat szolgálják, hanem népnevelői, politikai szerepük is jelentős. Ennek fényében úgy gondolom, elengedhetetlen, hogy néhány szóban ne szóljak életútjának jelentősebb fordulópontjairól. Ebben Bitskey István monográfiájára támaszkodom (Bitskey 1986).

A magyar próza atyjaként emlegetett prédikátor 1570. október 4-én született Váradon (ma: Nagyvárad), protestáns család gyermekeként. Édesanyját igen fiatalon elveszítette, akinek a szerepét négy év múlva katolikus származású mostohaanyja vette át. Talán a mostohaanya is befolyásolhatta abban, hogy tizenhárom éves korában

katolizált; de még valószínűbb, hogy az olasz jezsuitának, a római pápa diplomatájának, Antonio Possevinónak Váradon tett látogatása játszott szerepet ebben. 1583-ban édesapja Kolozsváron a jezsuita szemináriumba íratta fiát, aki nem sokkal ezt követően katolizált. 1588-ban felvételét kérte a Jézustársaságba, ahová fel is vették, és útnak indították Krakkóba, hogy az előírt novíciusi éveket a lengyel város újoncházában töltsse el. Lengyelország után előbb Bécsben, majd pedig Rómában tanult. Tanulmányai befejezését követően 1596-ban szentelték pappá. Ezt követően Grácban tanít, majd Kassára irányítják Felső-Magyarország főkapitánya mellé, ahol a kisebbségben maradt katolikusok számára kellett a vallásgyakorlás lehetőségét biztosítani. Másfél éves küldetése alatt felmérte az itteni helyzetet, és látta a katolicizmus meggyengülését. 1602-ben elhagyja Kassát, és egy ideig Forgách Ferenc nyitrai püspök mellett teljesít szolgálatot, aki azzal bízta meg, hogy készítse el a Magyar István lutheránus vitairatának cáfolatát. Ennek eredményeként születik meg egyik legjelentősebb és legismertebb vitairata Felelet címen. 1607-től végleg itthon marad, Forgách Ferenc mellett figyeli az akkori politikai élet eseményeit, aki ekkor már esztergomi érsek. Ekkor vált világhíressé számára, hogy az uralkodó csakis a katolikus egyház és a protestáns rendek egyidejű megnyerésével teremthet szilárd hatalmi bázist. A vallásszabadság megadásának kérdésében a megadás mellett foglalt állást, de ez nem kategorikus igény volt részéről, hanem komoly érvek és ellenérvek felsorakoztatása és mérlegelése. Pázmány politikai pályakezdése a pattanásig feszült légkörben az egyedül lehetséges, kompromisszumos megoldásra törekedett, politikai egyensúlyra a rendek és az uralkodó között, a nemesi privilégiumok sérelme nélkül a Habsburg-király hatalmának megszilárdításán fáradozott. Ezért hangsúlyozta írásaiban a törvényesség, a törvénytisztelet fontosságát, ami szerinte mindkét felet, az uralkodót és az alattvalókat egyaránt kötelezi. Későbbi politikai és egyházi tevékenységei is ezt az egyensúlyteremtést célozzák. Az ezt követő években több vitairata is napvilágot lát, és 1613-ban jelenik meg fő műve *Az Isteni igazságra vezérlő Kalauz*, ami hosszú évek munkájának eredménye. 1616-ban esztergomi érseknek nevezik ki, amelynek révén jelentős politikai befolyásra tesz szert. 1629-ben a bíborosi címet is megkapja a pápától.

A kezdetektől fogva tisztában volt azzal, hogy egy eszmerendszer jövője, továbbélése mindig attól függ, hogy mennyire képes az ifjúságot meghódítani, milyen bázisra tud szert tenni a felnövekvő nemzedékben, ez pedig különösen igaz a vallásra. Ez

magyarázza, hogy különös gondot fordított iskolák és kollégiumok létesítésére, hiszen megfelelő papi utánpótlás révén szerveződhet újjá a katolicizmus is. 1623-ban Bécsben papnevelő intézetet alapít, 1635-ben pedig a nagyszombati egyetem kapui is kinyílnak a tanulni vágyók előtt. Életének végén, 1636-ban jelentette meg válogatott beszédeinek gyűjteményét, közel négy évtizedes szónoki tevékenységének eredményét. A beszédek a pozsonyi és nagyszombati városi polgárok, iparosok, kereskedők, környékbeli földművesek szellemi igényeihez alkalmazkodtak. Ugyanakkor mintának is szánta ezeket, paptársai kezébe forrásanyagot, követendő példaszövegeket is kívánt adni. A társadalom minden tagja és rétege megtalálhatta a neki szóló szavakat és intelmeket ennek a könyvnek a lapjain. Itt nem vitázik a reformáció híveivel, inkább arra törekedett, hogy más felekezetbeliek is ellenvetés, megbántódás nélkül hallgathassák, olvashassák mondatait.

Alkotásai és az általa alapított intézetek elsősorban vallása és egyháza érdekében születtek meg, de egyetemes nemzeti értékek hordozóivá lettek, és egyfajta kísérletet jelentettek a megmaradásra és a felemelkedésre. A szűkebb felekezeti érdekeket tágabb összefüggésrendszerbe tudta ágyazni, és az egyházi és nemzeti szempontok egymást kiegészítve, egymással harmóniába rendeződve jelentek meg eszmevilágában.

1.3. A prédikáció műfajtörténeti sajátosságai

A prédikáció elsősorban egyházi műfaj, így a sajátosságainak az áttekintését először a vallás felől közelítem meg. Ebben Ravasz László (Ravasz 1915) munkájára támaszkodom. A prédikáció mibenlétével, meghatározásával a gyakorlati teológia foglalkozik, ami „az anyaszentegyház élettana”, mely normák gyanánt az egyház életének törvényeit írja le és elő. Két fő részre oszlik: általános és különös részre. Az általános rész tárgyal az egyház lényegéről, az egyházi hivatalról és szervezetről *ekkleziastika* név alatt. A különös rész az egyház egyes tevékenységeinek törvényeit írja le, és ez alapján további három részre oszlik: oikodometikára (az egyház magaépítéséről szóló tan), agapetikára (az egyház szeretetmunkásságáról szóló tan) és paideütikára (az egyház térbeli és időbeli reprodukcióját tárgyalja).

A prédikáció meghatározása szempontjából az oikodometika lényeges, ugyanis ez tovább osztható liturgikára (állandó formai elemek tana) és homiletikára (változó tartalmi elemek tana).

A homiletika görög eredetű szó, amelynek eredetijében az 'össze' és a 'sokaság, tömeg', 'társalgás, társaságos érintkezés' szavak fedezhetők fel. Ebből fejlődött ki a *bizalmas beszélgetés, rábeszélés* jelentés, majd pedig a következő értelmet nyeri el: olyan vallásos beszéd, amelyet a keresztények egymás közt, a maguk épülésére folytattak, amit textusokhoz kötöttek. A forrásokban homilia és kérésma szavakat találhatunk, ahol a homilia feladata az, hogy szóbeli kicserélés útján a testvérek közösen bírt hitét öregbítse; a kérésmaé pedig az, hogy a nem keresztényeket ennek a hitnek megnyerje. A gyülekezeti beszédre a homilia elnevezést kezdik használni Augustinustól, de ő két fajtáját különíti el: a homiliát és a sermo-t. A homilia alatt az írásmagyarázó, analitikus beszédet érti, a sermo alatt pedig a tételes beszédet. Ilyen formában újult fel ez a megkülönböztetés a XVIII. század végén Herder nyelvhasználatában, ahol a sermo helyét – megkülönböztetve a homiliától – a prédikáció foglalja el.

A következőkben a Pázmányt megelőző igehirdetési gyakorlatot tekintem át, ugyanis ez teremti meg az elemzett szöveg tágabb kontextusát. Az igehirdetés kezdeteit a prófétákban látják kibontakozni, akikről meglehetősen kevés anyag áll rendelkezésünkre, az apostolok igehirdetési gyakorlatához hasonlóan, de az egyházi szemlélet bennük látja első igehirdetőinket. A tulajdonképpeni írásmagyarázatos igehirdetés megalapítója az ókorban Origenes volt, aki az alexandriai iskolát alapította meg, a gnoszticizmus fenyegetésével szemben, a kereszténység védelmében. Ő ad határozott alakot az igehirdetésnek azáltal, hogy a Biblia valamely részét egységesen dolgozza fel. Módszere az, hogy először megmagyarázza a textus szó szerinti értelmét, majd erkölcsi jelentését, végül pedig felfejti annak misztikus titkait, és beszédét gyakorlati alkalmazással rekeszti be. A szónokok sorából kemelkedik a keleti egyház jeles képviselője, Chrysostomus János, akinek a beszédei textusmagyarázatból és alkalmazásból állnak. Véleménye szerint az igehirdetőnek két dolgra van szüksége: tudja megvetni az embereket, és beszéde legyen erővel teljes.

A nyugati egyház legnagyobb gényusa, Augustinus, aki átalakítja és új formában fejezi ki az antik világ összes szellemi javait. Ismeri a pogány retorikákat, az egyházi ékesszólásnak mégis új alaptörvényt keres, amit az Írásban talál meg. Véleménye szerint az igehirdetés tudománya az Írás ismeretében rejlik, mindenki annyira igehirdető, amennyire ismeri a Bibliát. Felfogása szerint az egyházi szónok célja: magyarázni a Szentírást, védeni az igaz hitet, küzdeni a tévelygés ellen és óvni a rossztól. A szónoknak

úgy kell beszélnie, hogy oktasson, gyönyörködtessen és megindítson, ezek közül pedig a legfontosabb a tanítás.

Ezek a személyek tekinthetők az ókori kereszténység vezéregyéniségeinek, de az ő személyükön keresztül nem ismerhetjük meg a kereszténység történetét. Az ókori kereszténység átvette az antik világnézetet, ami azt jelenti, hogy a megkeresztelt tömeg magával hozta eddigi népies hitét: kereszténnyé lett a világ, de a kereszténység pogánnyá. Jézus a nép hitében csak a legfőbb varázsló volt, a papok pedig teljesen műveletlen emberek voltak, nagyrészt írástudatlanok, és nem egy közülük pogány áldozatokban vett részt. Mindezek ellenére a kereszténység megújul, önmagát újjászüli és megteremti újkori kultúránkat. Ebben a folyamatban nagy szerepet játszott Nagy Károly frank király, akinek hatalomra kerülése előtt nem beszélhetünk gyülekezeti igehirdetésről. Birodalma politikai helyzetének stabilizálását követően megszervezte a papságot, és a papok megfelelő képzéséről is gondoskodott.

Ebben az időszakban a kolduló szerzetek töltötték be jelentős szerepet a vallási életben. Bejárták az egész katolikus világot, és prédikálásukkal megteremtették a gyakorlati katolicizmust. Hatalmas a jelentőségük, hiszen az igehirdetés történetébe ők vonták be új szempontként a hallgatóságot. Eddig a hallgatóságot a szónok valamilyen elvont személynek látta, és elvont mechanizmus szerint kezelte. Dogmatikai és erkölcsstani paragrafusok töltötték meg az egyházi beszédeket, de arra nem gondoltak, hogy a hallgatónak eleven, egyéni lelke van, és akárhogy is ismerik a hittani tételeket, mégsem tudnak prédikálni, ha nem ismerik annak a lelkét, akinek prédikálnak. A prédikáló szerzetesek vették észre, hogy minden gyülekezetnek más a pszichéje, és igyekeztek azt megismerni. Ez a kulcsa rendkívüli hatásuknak. Igehirdetésük azonban csak ott volt építő és gyakorlati, ahol konkrét feladatok előtt álltak; ahogy megfélekedtek erről, úgy hanyatlott prédikálásuk, és vált martalékvá a kor beteges irányzatainak.

Külön ki kell emelni a skolasztika hatását, ami a kész dogmákat, az egyház abszolút tekintélye alatt hozott határozatokat, intézkedéseket az arisztotelészi filozófia segítségével egy hatalmas rendszerbe akarta foglalni, és mint legfőbb, egyetlen tudományt a szellemi élet betetőzőjéül, isteni foglalatául akarta állítani. Hatása alatt a szónokok tárgyukat minél apróbb részekre igyekeztek felosztani, ami segítette ugyan a formai érzék kifejlődését, viszont a sok részlet között elveszett az alapgondolat. Végző

elfajulása a XV. századra tehető, amikor az a gondolat lopózott az igehirdetésbe, hogy fő célja a mulattatás; ez pedig inkább a vásári komédiák színvonalára emlékeztetett, mint prédikációra.

Ilyen eseményeket követően jutunk el a reformációhoz, amelynek központja az Ige, eszköze pedig ennek az igének a hirdetése. A prédikátorok az igét a Szentírásban találták meg, és onnan magyarázták, olyannyira, hogy az igehirdetés és az írásmagyarázat nagy általánosságban azonos fogalmat jelentettek. A tartalom volt fontos számukra, és nem foglalkoztak technikai bravúrokkal. Tárgyalási módjuk egyszerű és természetes, céljuk pedig a megértetés és a meggyőzés, tehát a világosság, a szabatosság volt a legfőbb szónoki erény. Ennek érdekében kellett népiessé válniuk.

A magyar igehirdetés nem sokban különbözött a középkori katolikus iránytól; a papok műveletlenebbek, a hívek valamivel pogányabbak és csökönyösebbek voltak, mint a külföldiek. A fegyelem is lazább volt mint kint, a híveket pedig szigorú fegyelemmel terelték a templomokba. Az igehirdetés a legendavilág tárgykörében mozgott, vagy egyszerűen a bűnök felsorolásából és a rájuk mért pokolbeli büntetések leírásából állt. A középkori magyar egyház legnagyobb igehirdetője Pelbárt budai lector, aki a skolasztikus igehirdetés divatjának hódolt. A magyarországi reformáció korszakának jelentős igehirdetői: a kálvini tanokat követő Méliusz Juhász Péter; a Luther tanításait követő Bornemissza Péter és a „kereső” Dávid Ferenc. Rajtuk kívül még számos nevet említhetnénk, de ők voltak ennek a kornak legnagyobb hatású szónokai, akik mindvégig kitartottak nézeteik mellett.

A XVI. század végén a Magyarországon még teljesen ki nem forrott protestantizmust hatalmas erővel támadja meg a katolicizmus, amelynek vezéralakja Pázmány Péter. Közel fél százados tehetetlenség után kap új erőre a katolikus egyház általa. Egyik legnagyobb protestáns ellenfele Alvinczi Péter, kassai magyar pap, aki nem volt olyan kiemelkedő alak mint Pázmány, de a XVII. század protestáns papjai között a legelső egyike. Az ellenreformáció vezéregyénisége mellé állítva azonban ötletben és fordulatokban, képekben és figurákban szegénynek tűnik.

1.4. Pázmány Péter prédikációinak általános jellemzése

A Pázmánnyal foglalkozó kutatók közül Bitskey István neve emelkedik ki, aki számos munkájában foglalkozik a reformátorok nagy ellenségével. Magyar Ciceronk prédikációinak általános jellemzése kapcsán én is rá támaszkodom (Bitskey 1979).

Pázmány magyarországi működése nyomán, magyar prédikációival érte el magasra értékelt szónoki hírnevét. Magyar nyelvű beszédei Kassán, Pozsonyban és Nagyszombatban hangzottak el. Ezek pontos keletkezési dátumát nagyon nehéz megállapítani, mivel Pázmányra jellemző, hogy nemcsak kézíratos, hanem a már nyomtatásban megjelent írásait is állandóan javítgatta, bővítette, átdolgozta. Majdnem minden művének maradt fenn olyan példánya, amely tele van helyesírási és stilisztikai korrekciókkal, valamint tartalmi bővítésekkel. Az életrajzi és egyéb adatokból levont következtetések alapján a beszédek keletkezésének az idejét 1601-1637 között lehet megjelölni, teljes pontossággal csak két prédikáció elhangzásának időpontját ismerik a kutatók (az 1610-es pozsonyi és az 1635 Karácsonyán Nagyszombatban elhangzottét). Mivel azonban beszédeit állandóan javítgatta, valószínű, hogy nem egyes időpontokban megírt, majd kötetbe összeállított prédikációk sorozatáról van szó, hanem közel négy évtizedes tevékenység állandóan alakuló és csiszolódo végső eredményéről, amelyet a halála előtti években a szerző egy teljes élet során szerzett tapasztalatok birtokában átdolgozott és szerves egésszé fűzött össze. A kötetbe felvett beszédek tehát többszörösen átdolgozott és hosszú szónoki gyakorlat során csiszolt, egységes műalkotásoknak tekinthetők.

Bitskey István Pázmány retorikai műveltségével is igen hosszan foglalkozik. Néhány olyan nevet szükséges kiemelni a retorikával kapcsolatban, akik bizonyítottan hatással voltak hitszónokunkra. 1583-tól a kolozsvári jezsuita gimnáziumban folytatja tanulmányait, ahol a retorika az utolsó év anyagát alkotja. Ekkorra a tanulóknak jól kellett ismerniük a latin nyelv fordulatait, árnyalati különbségeit és ezek alkalmazásával kellett tudniuk szónokolni. Mindehhez elengedhetetlen volt a klasszikus retorikaelmélet: Cicero, Arisztotelész, Quintilianus alapos ismerete. A retorikai osztály magas szintű követelményeit csak biztos elméleti előképzettséggel lehetett teljesíteni; gyakran gondot okozott a klasszikus szerzők latin nyelvű elméleti műveinek tanulmányozása a diákoknak, így a jezsuita oktatás kezdeti fázisában felmerült egy tömör és jól áttekinthető

retorikai kompendium igénye. Ezt az igényt elégítette ki a spanyol származású, Portugáliában működő Cypriano Soares retorikai tankönyve (röviden: Cyprianus), valamint Ludovicus Granatensis művei, latin prédikációskötetei, amelyeket Pázmánynak is ismernie kellett.

Külön ki kell emelni az ötödik rendi generális, Claudio Aquaviva nevét, aki nem retorikát írt, hanem az általánosságban megfogalmazott jezsuita irányelveket rendelkezései révén alakította részleteiben kidolgozott, konkrét prédikálási módszertanná. A jezsuitáknál már a rendalapító Loyola megfogalmazásában megmutatkozik a prédikáció újszerű felfogásának kialakítására irányuló törekvés. Az anyanyelv szerepe és a lelki haszon a jezsuita prédikáció alapvető jellemzője, amiben a hívekhez való közelebb kerülés szándéka munkál. A formaságok, az egyházi szervezet külsőségeivel való találkozás helyett az elmélyültebb vallásosságot akarták megvalósítani. Aquaviva utasításai a beszéd tartalmára, a felhasználható segédeszközökre, a szónok műveltségére, a hallgatókkal való kapcsolat megteremtésére, a felkészülés módozataira vonatkoznak, tehát soha nem formai (stilisztikai), hanem tartalmi (világnézeti) jellegűek.

A prédikációk forrásukat tekintve igen sokfélék, amit Pázmány a lapszálon mindig pontosan feltüntet (ókori, középkori, reneszánsz, jezsuita, protestáns egyaránt előfordul nála). Bitskey István a források elemzését is elvégezte, és számszerűsítette az adatokat. A számadatokból kiderül, hogy erősen érezhető az ókor (pogány és keresztény auktorok) dominanciája, és a reneszánsz alkotóinak hatása. Ehhez figyelembe kell vennünk azt is, hogy a reneszánsz művelődésének egyik alapeleme a klasszikus ókor recepciója, ami által szembetűnővé válik Pázmány kötődése a humanista kulturális örökséghez. Az érsek nem a középkor felé fordul beszédeinek írásakor, nem hivatkozik a tridenti zsinat előtt oly népszerű prédikációs kötetekre és hagiográfiai művekre, Szent Bernáton és Aquinói Tamáson kívül nincs számottevő középkori forrása. Ezzel szemben bőven merít a humanisták által újrafelfedezett, újraértékelt, kiadott és fordított ókori szerzőkből (Augustinus, Seneca, Plutarkhosz). Pázmány sokkal több világi elemet von be beszédeinek szövegébe, mint az a XVII. század eleji vallásos prózában szokásos volt, így azok könnyebben találhattak utat a hallgatókhoz, mint a dogmatikus elemekkel túlterhelt protestáns prédikációk. Ez a momentum is közrejátszhatott beszédeinek hatásosságában, rekatolizációs tevékenységének átütő erejű sikerében.

A prédikációk kutatásában szinte közhelynek számít az erkölestani irányultság emlegetése. Sík Sándor szerint „Pázmány beszédeinek jóformán egyetlen tartalma: az erkölcsi tanítás” (Sík 1939: 289). Klaniczay Tibor ezt a gondolatot fűzi tovább annak megállapításával, hogy a prédikáció Pázmány számára „elsősorban az erkölcsi nevelés eszköze, s a teológiai, dogmatikai fejtegetések is mind ennek a szolgálatába vannak állítva”. A hatalmas beszédgyűjtemény tematikailag rendkívül sokoldalú, témavilága bármely korabeli hasonló munkánál gazdagabb. A lelkigyakorlatos prédikációk a gyűjteménynek mintegy a harmadát teszik ki, de ezekben is a teológiai kiindulást erkölcsi tanítás követi. A prédikációk kétharmad részében az etikai-pedagógiai célzat van túlsúlyban. Az etikai tanítások két tematikai csomópont köré rendeződnek. Az első a bűnök és erények ellentétes princípiumairól szóló fejtegetések, a második a társadalom egyes rétegeihez vagy osztályaihoz intézett intelmek.

A XVII. századi egyházi próza képviselői tudatosan szembehelyezkednek a kései reneszánsz ékítménykultuszával, a manierizmus dekoratív stílusával. Protestánsok és katolikusok egyaránt a stílus egyszerűségét, a mondanivaló elsődlegességét hirdetik, elméletileg szembenállva a „festett beszéd” kultuszával. Az írói-művészi gyakorlat azonban azt mutatja, hogy Pázmány sokkal több fogékonyságot tanúsít az anyanyelvű egyházi próza esztétikai lehetőségei iránt, mint bármely kortársa. A nyelv az ő számára kétélű fegyver, amely rendkívüli hatást fejthet ki az igaz ügy érdekében, de nagy romlást is szerezhet, életreszóló veszedelmet is okozhat. A szavaknak tulajdonított erő, a nyelvben rejlő művészi lehetőségek tudatos kiaknázására irányuló törekvés prózájának mindvégig sajátja, de ez soha nem válik öncélúvá.

Beszédeinek szerkezete: a világos, egyértelmű mondanivalónak zárt, szigorú logikai formába öntése; többnyire egy témát fejt ki, de azt alaposan, minden oldalról megvilágítva. Prédikációi már első mondataikkal érdeklődést keltenek, gyakran a szentek életéből vagy az egyháztörténetből vett csodás esemény említésével éri el ezt a hatást. Másik jellemző indításmódja, hogy azonnal a hallgatóhoz szól, már az első mondatban érdekeltté teszi a tanítás megszívlelésére, hiszen éppen róla, az ő sorsáról szól. Különös jelentőségű nála a propositio, amely nemcsak a bevezetés, hanem a struktúra kulcsponja is egyben. A propositio néhány mondatba sűrítve tárja elénk a kiindulópontot és a következtetést, a hittétel aktualitását és az abból levont tanulság gyakorlati hasznát, rendszerint két pontba foglalva. Ez mintegy bevilágítja az egész fejtegetést, tömörsége

által egyszerre teszi felfoghatóvá és áttekinthetővé a kifejtendő gondolatláncolatot. Ennek segítségével a hallgatóság egységben látja, önmagában rendszerezni tudja a hallottakat, és a beszédek részleteikben is az egészet tükröző világképpé tudnak épülni. A tétel felállítását a vizsgálat menetének megfelelő felosztás követi, ezt pedig a figyelem ismételt felhívása a hallgatókhoz intézett megszólítással. A tárgyalás a hallgatóság értelmét, gondolkodásának logikáját fokról fokra vezetve halad a végcél, az akarati irányultság kialakítása felé. A cicerói-quintilianusi klasszikus retorika elemei lendítik előre a beszédek: a kifejtéseket meghatározások zárják le; példák és idézetek, részösszefoglalások biztosítják a bevésés hatékonyságát. A meghatározások többnyire a legnagyobb tekintélyű szerzők nyomán haladnak, a példák a legkülönbözőbb irodalmi alkotásokból származnak, a bizonyító anyag azonban mindig célszerűen van elrendezve, soha nem válik öncélú szórakoztató elemmé. Az érvelés és a cáfolás mindig feszültséget teremtve csap össze, máskor pedig a felsorolás gazdagsága köti le a figyelmet. A befejezés többnyire rövid, tömör összefoglalása vagy ismétlése az elhangzottaknak. Ezeknek a tömör befejező mondatoknak az a célja, hogy az elhangzottak lényegét a tudatba vessék, a tanítás fő gondolatát rögzítsék és átplántálják a mindennapi élet gyakorlatába. A beszédek szerkezeti felépítése megfelel Ludovicus Granatensis eljárásának: az evangéliumot követi az exordium, azt a narratio, majd a propositio, utána a confirmatio, a confutatio, és végül a conclusio a klasszikus retorika szabályainak megfelelően. Pázmánynak minden beszéde önmagában is megálló, homogén szerkezetű műalkotás, melyben az egyes témák koherens gondolati és esztétikai egységgé rendeződnek. Az egyes prédikációk csak egy témát dolgoznak fel, de mindegyikük a tanítás egészét tükrözi, a pázmányi világkép egy-egy vetületét jelenti, a hallgatókban a teljesség érzetét keltve. Mindezek a jellegzetességek a korai barokk műalkotások szerkezeti sajátosságaira emlékeztetnek.

Balázs Géza Pázmánnyal foglalkozó tanulmányában (Balázs 2001: 333–341) kiemeli a prédikációk zeneiségét: a pázmányi körmondatot a zenéhez hasonlítja. Stílusa határozott zenei törekvéseket mutat, Pázmány számára természetes a rímes, illetve a ritmikus próza, hiszen kezdeti fokon nyilvános szöveg leginkább ének lehetett. A ritmikus próza prédikációkban történő alkalmazásának pragmatikai oka is lehetett: az énekelt beszéd messzebb hangzik, a ritmikusság pedig könnyebben megjegyezhetővé, felidézhetővé teszi a szöveget. Így ebben a hangerősítés és a hangrögzítés előtti kor

tudatos retorikai törekvését is láthatjuk. A zeneiség másik eszköze a szólások, közmondások, szállóigék alkalmazása; a közmondások mint kötött mondatok sokszor ritmikusak. Ez a frazeológia a szemléletességet is szolgálja a szónoklatokban.

Szaitz Leó gyűjteménye (Szaitz 1788) révén Pázmány intertextualitása is kitűnik: a bibliai idézeteken túl gazdag népnyelvi frazeológia található írásaiban. Az ismert, többször hallott szólások, közmondások, más idézetek, általában az ismételtetés – azaz az intertextualitás – szemléletessé, átélhetővé és világosabbá teszik a szöveget. Az intertextualitás programszerű alkalmazása tehát ugyancsak fontos retorikai eszköz, a pázmányi programhoz, a magyar nyelvűséghez hasonlóan. Prózája, stílusa minden magyar íróra nagy hatással volt. A barokkos körmondat a XIX. században Kölcsey Ferenc és Eötvös József prózájában érte el csúcspontját. A múlt század végétől a pázmányi körmondat helyett az egyszerű mondatokat kedvelő írók lettek túlsúlyban, de a kor is mintha a rövidülésnek kedvezne. A tömegkommunikáció ismételten a rövid, frappáns műfajok és mondatok terepe. Mégis, a pázmányi körmondat stílusa örök forrás.

2. A prédikáció szövegtani elemzése

Pázmány prédikációjának komplex elemzése során KESZLER BORBÁLA Magyar grammatikáját, Szikszainé Nagy Irma Leíró magyar szövegtan és Stilisztika című tankönyveit, valamint Szörényi Zoltán és Szabó Zoltán Kis magyar retorikáját követem.

A keresztyén urak és szolgák tisztirül és az alacsonyrendű emberek szentségérül c. prédikáció Granatensis retorikájának megfelelően épül fel. Bitskey István ez alapján a következőképpen tagolja a szöveget (Bitskey 1979: 138–139):

„*Evangelium*”: a kafarnaumi százados története (Máté, 7,8), amit a prédikáció fejt ki.

Jézus elcsodálkozik a százados hitén, aki azért megy hozzá, mikor Kafarnaumban jár, hogy gyógyítsa meg a szolgáját, de úgy érzi, hogy az ő hajléka nem méltó arra, hogy Jézus felkeresse, ezért arra kéri Isten fiát, hogy csak egy szót szóljon, és akkor meggyógyul a szolgája. Ez az erős hit készíti csodálkozásra Jézust, de nem erről fog szólni a beszéd, mint ahogy azt el is mondja Pázmány a prédikációjában. A századosnak a szolgája iránt mutatott gondviselése ad okot az uraknak a szolgálóihoz, és a szolgáknak urukhoz való kötelességeik magyarázatára.

- I. „*Exordium*”: gyakran előfordul, hogy „csodálkozást indít bennünk a dolog nagysága”. Csodálkozás, hit és tudás viszonyáról beszél ebben a részben.
- II. „*Narratio*”: miért csodálkozott Jézus a százados hitének nagyságán? Rövid evangéliummagyarázat.
- III. „*Propositio*”: a százados és alattvalóinak viszonya „okot ad az urak és szolgák tisztirül és hivataljáról” szóló elmélkedésre, ezért a mai beszéd erről szól.
- IV. „*Confirmatio*”:
 1. az úr kötelessége:
 - a) „jámbor szolgáját szeresse”,
 - b) „oltalmazza és segítse” őket,
 - c) szolgájának esetleges büntetése a vétkekkel arányban álljon;

2. a szolga kötelessége:
 - a) állapotjával megelégedjen,
 - b) urának engedelmeskedjen.
- V. „*Confutatio*”: nem lehet mindenki egyenlő, a társadalomban „szükséges különбözés” van; nincs igazuk a bosszúból büntető uraknak; nincs igaza az állapota miatt zúgolódó szolgának.
- VI. „*Conclusio*”: az elmondottak betartásának „jutalma léssen az örök boldogságban”, ezért így cselekedjünk!

Ennek a szövegnek a propositiojának egy részletét fogom vizsgálni, amelyben a prédikátor a társadalmi hierarchia szükségességéről beszél. A szónoki beszéd – így a prédikáció is – három fő részből áll: bevezetésből, tárgyalásból és befejezésből. A propositio a bevezetés része, ebben jelöli meg a szónok a beszéd témáját, aminek az a szerepe, hogy segítse ráhangolni a hallgatót az adott témára (Szikszainé 1999: 264–265).

2.1. Szövegpragmatikai sajátosságok

A szöveg kapcsolatot teremt a közlő és a befogadó között, így „a szövegpragmatika a szövegjelentésnek, illetve a szövegalkotónak és –befogadónak a viszonyát, ennek közléshelyzetben való megvalósulását kutatja” (Szikszainé 1999: 200).

2.1.1. Elméleti keret

A szövegpragmatika több elmélettel is összekapcsolódik – kommunikáció-, beszédaktus-elmélet és Grice elképzelése a társalgás logikájáról –, amelyek az elméleti keretét jelentik.

Jakobson kommunikációs modelljének felfogása szerint az elhangzó prédikáció üzenet, amely azt taglalja, hogy milyen „jogai és kötelességei” vannak a szolgának az ura felé, és fordítva. Ennek az üzenetnek a feladója a prédikátor, aki a templom vallásos közegében a Bibliából kiindulva, az evangélium segítségével juttatja el mondanivalóját nyája, a gyülekezet felé (címezett) mint annak szellemi vezetője, Isten érdekeinek földi képviselője. Mindezt a közös nyelvi kód – a magyar nyelv – segítségével valósítja meg.

Az üzenet jellegéből adódóan a szövegben a konatív funkció uralkodik, hiszen elsődleges célja – amit Pázmány egész életműve is alátámaszt – az erkölcsi nevelés, a címzett tudatára való hatás. Ez minden prédikációra igaz, hiszen a vallás célja Isten törvényeinek betartatása, megismertetése az emberekkel a túlvilági boldogság elérésének reményében. Ha az egész életművet fogjuk fel a szöveg, illetve a szövegrész kontextusaként, akkor a többi szöveg beható ismerete nélkül is azt állíthatjuk, hogy a konatív funkció az elsődleges, ami nemcsak eredendően a vallásból, hanem az ellenreformáció szellemiségéből is adódik. Emellett nem hanyagolható el a fatikus, a poétikai és az emotív funkció sem, amelyek szintén érvényesülnek a prédikációban. Szóban, nagy számú hallgatóság előtt elmondott szövegről lévén szó, elengedhetetlen a fatikus funkció, ami a kommunikáció létrejöttét és fenntartását segíti elő. A szónok külön kiemeli a fontos részeket, illetve jelzi, hogy most mindenképpen az ő szavaira kell figyelni: „*Legyetek hallgatásban!*”. Ez a fajta retorikusság elengedhetetlen az elemzett műfaj esetében. Szintén a figyelem fenntartását, a hallgató képzeletének megragadását és a szemléltetést segítik elő a hosszú, többször is előforduló hasonlatok, a trópusok és az alakzatok a poétikai funkció révén. Például a vizsgált szövegrész utolsó mondata hasonlat formájában fejt ki, hogy a különböző rangú embereknek úgy kell segíteniük egymást, ahogy azt a szarvasok teszik: „*És miképpen a szarvasok, mikor valamely nagy vízen átalúsznak, szarvokkal terhelt fejeket az előtte úszók hátára tészik; a legelső pedig megfáradván, elmarad, és az utolsónak hátára hajtván fejét, annak segítségével könnyebbíti fáradtságát: úgy az embereknek, akárkik legyenek, a világi munkák között segíteni kell egymást, és aki a legelsőbb, a legutolsóbbtúl is könnyebbséget vehessen; hogy így kéz kezét mosson és segítsen.*” Ez a funkció is állandó, és talán fontosabb sajátossága a prédikációnak, mint a fatikus, hiszen a különböző műveltségű hallgatóság minden tagja számára érthetőek, és könnyen a saját mindennapjaikra fordíthatóak a természetből és a mindennapi életből vett hasonlatok, párhuzamok. Ezáltal pedig könnyen érvényre juttatható a prédikáció elsődleges, konatív funkciója.

Mіндеzen funkciók mellett kifejezésre jut az emotív funkció is, bár ez talán rejtettebben, mint az eddigiek. Meglétét bizonyítja a prédikátor elragadtatása a százados hitének nagyságáról: „*Oh, csudálatos nagy hit!*”, vagy a vizsgált szövegrész egymás után sorjázó költői kérdései, amelyek a hitszónok fokozódó lelkiállapotát is jelzik: „*Ha mindnyájan kézi munkával élnének, ki tanítaná a mennyei és világi bölcsességeket? Ki viselne gondot*

az országos dolgokra? Ki szolgáltatna törvényt?”. Ezen megnyilatkozásai elragadtatottságát jelzik, ami által hitelesebbé, meggyőzőbbé válik prédikációja, és a gyülekezet tagjai is bele tudják magukat élni a témába.

Ezeknek a funkcióknak a megléte, érvényesülése nyilvánvalóan összefügg a sajátos prédikatori, szónoki szereppel. A retorikában elvárás a beszédekkel szemben a *docere-delectare-movere* hármas egysége, vagyis az, hogy a beszéd tanítson, gyönyörködtessen, és mindezek mellett indítsa meg a hallgatóságot. Pázmány jól ismerte ezeket az elveket – hiszen megalapozott retorikai ismeretekre tett szert tanulóévei alatt –, amelyeknek a magas szintű gyakorlati alkalmazásával a kommunikációelmélet szempontjából – több kommunikatív funkció együttes alkalmazásával – egy rendkívül összetett kommunikációs egységet sikerült létrehoznia.

A beszédaktus-elmélet a szöveget illokucionális tettek sorozataként fogja fel. Ez alapján azt mondhatjuk, hogy a pázmányi szövegben az illukúciós aktus típusai szempontjából a reprezentatívák az uralkodó szerepűek, ami összefügg azzal, hogy az üzenet feladója – a prédikátor –, Isten földi képviselője, az égi hatalom törvényeinek beavatott ismerője, és ezen ismeretek birtokában tesz kijelentéseket, megállapításokat az Istennek tetsző életmódról, viselkedésről. A reprezentatívák mellett direktívákra és kommisszívákra is láthatunk példát a prédikációban, ami szintén a műfaj jellegéből adódik, hiszen ahhoz, hogy Isten parancsait a hívek betartsák, kövessék, szükséges a parancsszerű megfogalmazás (kinyilatkoztatás-jelleg) és valamiféle ígéret (túlvilági boldogság reménye) vagy fenyegetés kilátásba helyezése.

Ennek az elméletnek a keretében direkt és indirekt beszédaktusokat szokás még elkülöníteni. A szöveg kinyilatkoztatás-jellegű megfogalmazása a direkt beszédaktusoknak kedvez; a műfaj didaktikus jellegéből adódóan pedig elenyészően kevés az indirekt beszédaktusok száma. A szövegrész költői kérdései is a fokozást szolgálják, a rájuk adandó választ maga az igehirdető fejt ki a prédikáció további részében.

Grice interakcióelmélete a sikeres kommunikációhoz szükséges követelményeket, maximákat fogalmaz meg. A prédikációrészletet vizsgálva azt látjuk, hogy teljes mértékben kielégíti ezeket a maximákat. Kellően informatív, hiszen nem hagy homályos pontokat a hallgatóság előtt. A minőség relevanciájának szintén eleget tesz, hiszen az

igehirdető minden állítását példával támasztja alá, vagy bibliai történetekre hivatkozik. Papként az igazságot, az igaz utat igyekszik megmutatni az embereknek, és hivatásánál fogva hisz abban, hogy létezik az igaz út, így minden szavával ezt a meggyőződését akarja átadni az őt hallgatóknak. Teljes mértékben releváns, mondanivalójának kapcsolódási alapja a Biblia. A modor maximáját sem sérti meg, hiszen kellően világos, amennyire lehet tömör, és pontosan fogalmaz. Prédikációjában a komoly dogmatikai tételeket az emberek számára érthetően tolmácsolja, maximálisan kielégítve a sikeres kommunikáció kritériumait. Ezen maximák lényegének a megfogalmazását szintén ott találjuk a retorikákban, amelyeket az egyház szónokainak ismernie kellett, így ezeket is a műfaj sajátosságának tekinthetjük; bár az ide kapcsolódó szakirodalomból tudjuk, hogy csak kevesen művelték Pázmányhoz hasonló szinten a prédikáció mesterségét.

2.1.2. Nyelvi tényezők

A sikeres kommunikáció létrejöttének egyik alapvető feltétele a közös nyelvi kód ismerete. Pázmány tevékenységének idején Magyarország sajátos helyzetben volt: az ország három részre szakadt, és a magyar nyelvű területeken is magas volt az idegen nemzetből származók száma. Történelmi adatokból tudjuk, hogy hitszónokunk külföldön is prédikált, de igazán jelentős prédikációs tevékenységét három városban fejtette ki: Kassán, Nagyszombatban és Pozsonyban. Kassán német és magyar anyanyelvű lakosság élt együtt, de Pázmány csak a magyar anyanyelvűeknek prédikált, a német anyanyelvű lakosságnak egy Fuller nevű német hitszónok hirdette az igét. Nagyszombat a középkorban nagyrészt szlovák lakosságú volt, ahová a XVI. századtól kezdve egyre több magyar menekült, így a magyar anyanyelvűek voltak többségben, ennek ellenére Pázmány nagy gondot fordított a szlovák nyelvű katolikus prédikáció ügyére is. Műveit szlovákra fordíttatta, Nagyszombatban és a környező falvakban is szlovák nyelvű prédikációk tartását rendelte el. Ez is jól tükrözi, hogy fontosnak tartotta az anyanyelven való prédikálást, ami a protestánsok reformjainak egyike ugyan, de felismerte annak jelentőségét, hogy minden emberhez a saját anyanyelvén kell eljuttatni a Szentírást, nem pedig a kevesek által ismert latin nyelven. Pázmány jól ismerte a magyar nyelv szókincsét, fordulatait, amit szónoklataiban is felhasznált. Ennek kitűnő bizonyítéka Szaitz Leó frazeológiagyűjteménye (Szaitz 1788) 1788-ból, amelyben a *Kalauz*-ból kigyűjtött magyar mondások szerepelnek. Pázmány tudatosan köznyelvi változatban írt,

amelybe a népi, nyelvjárási elemek szervesen és nem archaikusan, különösképpen illeszkednek (Balázs 2001).

A szöveg befogadójának: a hallgatónak vagy a leírt szöveg olvasójának az az előfeltevése a hallottak/olvasottak alapján, hogy a különböző pozícióban lévő emberek közötti viszony nem zökkenőmentes, magyarázatra szorul. Különböző hasonlatokkal világítja meg a szónok, hogy miként is kellene működni a két fél közötti kapcsolatnak. A hasonlatok alapján azt az egyértelmű jelentést implikálhatja a befogadó, hogy az ember testrészeinek működéséhez hasonlóan az alsóbb és felsőbb osztályok képviselőinek is ki kell egészíteniük a másik fél hiányosságait. Ez ahhoz az általánosításhoz vezet, hogy csak így lehet együtt élni az embereknek és mindenkinek előrehaladni az életben.

A részszoveg kontextusa maga az egész prédikáció, amely Pázmány többi prédikációjával együtt szerves egészet alkot; hiszen mindegyik erkölcsi-nevelő célzatú. Ettől tágabban értelmezve: a mű kontextusa maga a Biblia, Máté evangéliuma (7,8). Erre építi mondanivalójának lényegét, a szolgák és az urak egymás iránt tanúsítandó magatartásának bemutatását. Egyes felfogások a nem nyelvi tényezőket és a nyelvvel összefüggő sajátságokat is a kontextus körébe vonják. Ilyen megközelítésben a korabeli társadalmi viszonyok ismerete is része a prédikáció kontextusának, ami ebben a műfajban természetesnek tekinthető, hiszen a vallás nyelvezete csak úgy találhat utat hallgatóihoz, ha időszerű, aktuális kérdésekről szól. Mai prédikációkat hallgatva is azt tapasztalhatjuk, hogy a prédikátor valamilyen aktuális, konkrét problémával foglalkozik beszédében, amelynek megoldását az evangéliumból, a Bibliából vezeti le.

Ha a szöveg aktuális tagolását vizsgáljuk, döntő többségben lineáris témafejlődést és végigfutó témát találunk, amiből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a téma azonossága a fő szövegösszetartó erő a prédikációkban. Nyelvileg ez úgy nyilvánul meg, hogy a téma az egymást követő mondatokban sokszor nincs kifejtve, csak az igei személyrag jelzi, vagy anaforikus névmás.

A mutató névmások funkciójukat tekintve a referenciális deixis eszközeiként szolgálnak. A prédikáció szövegén kívülre utal a 7. mondatban az *azokban*, ami a táborokra és a városokra mutat példaként. Ugyanilyen funkciót tölt be az *ezen* a 12. mondatban, ahol a különböző mesterségek képviselőire: a fazekasra, a kőművesre, a kovácsra utal az anaforikus névmás. A viszonylag kevés számú szövegmondatból álló

szövegrészben gyakran fordul elő referenciális deixis, amiből arra következtethetünk, hogy ez is a műfaj sajátosságai közé tartozik.

Szintén gyakori a részszövegben a mondatok kötőszóval kezdése. Ilyen szerepben a *de* és az *és* kötőszavak fordulnak elő gyakran. A mondatkezdő *de* ellentétes kötőszóként jelzi, hogy nem az eddig elmondottakkal kapcsolatban fog szólni a prédikátor, hanem az adott problémakör valamely más eleméről. Az *és* mint kapcsolatos kötőszó az előző szövegmondathoz, illetve az addig elmondottakhoz köti az utolsó mondat hasonlatsorát: *És miképpen a szarvasok, mikor valamely nagy vízen átalúsznak, szarvokkal terhelt fejeket az előtte úszók hátára tészik; a legelső pedig megfáradván, elmarad, és az utolsónak hátára hajtván fejét, annak segítségével könnyebbíti fáradságát: úgy az embereknek, akárkik legyenek, a világi munkák között segíteni kell egymást, és aki a legelsőbb, a legutolsóbbtól is könnyebbséget vehessen; hogy így kéz kezet mosson és segítsen.*

A műfaji sajátosságokból adódik az is, hogy a szövegben egyáltalán nincsenek módosítószók, amelyek a beszélő attitűdjét jeleznék. Mindez abból következhet, hogy a vallás alapvetően háttérbe szorítja azokat az érzelmeket, kétségeket, amelyek esetleg emberi gyengeségből fakadnak, és mindent levezethetőnek tart a Bibliából, háttérbe szorítva a megszólaló személyiségét. Tehát a pap mint Isten ígéinek hirdetője, nem kételkedhet az Írás szavaiban, hanem saját nézőpontjának a bevonásával – ahogy ő értelmezi az Írást – szemléltetheti az isteni igazságokat. Tehát nézőpontjával és saját életével is példát mutat a híveknek, mint ahogy ezt a retorika is elvárja a szónokaitól.

2.1.3. Nem nyelvi tényezők

A beszédben elvértve találunk olyan elemet, amely értelmezéséhez különösebb előismeretre lenne szükségünk. Az egyetlen ki nem fejtett utalás a *Salamon udvara népe*, ami azért nem kerül kifejtésre, mert bibliai alakról van szó, akinek a személyével feltételezhetően mindenki tisztában van. Ezt is tekinthetjük a prédikációk általános jellemzőjének: aki prédikációt hallgat, annak elegendő a Biblia ismerete. Ez a korban természetes, hiszen a kultúra, a tudás közvetítője a templom volt, az írni-olvasni nem tudók is jártak templomba, akik a sokszor hallott történetek, példázatok révén tisztában voltak a bibliai alakok és szentek kilétével, ez aktív tudásuk részét képezte.

A prédikáció a szándékolt jelentését a templomban, a szószékről elhangozva kapja meg, tehát mint műfaj szituációba ágyazott. A kétirányú, közvetett kommunikációs helyzetben a prédikátor gesztusokkal, mimikával kísérve adja elő mondandóját, amire válasz a befogadó lelkében keletkezik, eredménye pedig későbbi cselekedeteiben nyilvánul majd meg. A hallgatók T/2 személyű megszólítása – *Legyetek hallgatásban!* – bizalmas viszonyra enged következtetni, ez a mai prédikációkban is általános. A nyáját a pásztor tegező formában szólítja meg, mint Jézus a tanítványait, vagy mint az apa a gyermekeit, ezáltal pedig sokkal közelebb érezzük magunkhoz a prédikátor személyét, akinek adunk a szavára „hozzánktartozása” miatt.

2.2. A szöveg akusztikuma

Elemzendő szövegem többszáz éves volta miatt sajnos a prédikációról nincs hanganyag, a szöveg írott formájára támaszkodva ejtek néhány szót akusztikai sajátosságairól.

A részszöveg megjelenési formáját tekintve négy bekezdésből áll, tehát hosszabb szüneteket ezen bekezdések végén tarthatott a felszólaló. A bekezdések mondatai túlnyomórészt többszörösen összetettek, így fiziológiai okokból is szünetet kellett ezek közben tartania a prédikátornak, hogy a hallgatóság számára követhető legyen. Ezeket a szünethatárokat pontosvesszők jelzik.

A prédikáció akusztikai jegyei a mondatfajták segítségével is megállapíthatók. Döntően kijelentő mondatokból áll, ami miatt monoton lenne a hangzása. Ezt a monotonitást törli meg az első bekezdés felszólító mondata „*Legyetek hallgatásban!*”, amelyet a többi mondathoz képest nagyobb hangerővel kell kiejteni ahhoz, hogy a mondanivalóra vonja a hallgatóság figyelmét. A harmadik bekezdés sorjázó költői kérdései a fokozást szolgálják, ezeket gyorsabb tempóban, erőteljesen kell kérdezni ahhoz, hogy a hallgatóban megfogalmazódjon rájuk a válasz. Az ezekben a kérdő mondatokban ismétlődő *mindnyájan* gyűjtő általános névmás is a fokozást szolgálja, sajátos gondolatrítmust teremtve ezzel.

Nyelvezetét tekintve mai füllel archaikusnak tűnik a szöveg, hiszen erőteljesen kötődik a Biblia nyelvezetéhez, amit például a határozói igenevek vagy a feltételes módú igealakok nagy száma is jelez: *volna, elmaradva, megfáradván*. Emellett nyelvjárásának

tűnő alakok is szerepelnek: *egyebektől, legutolsóbbtól, könnyebbséget*; bár ezek az alakok az 1600-as években köznyelvinek számítottak.

2.3. A szöveg írott formája

Mielőtt a szöveg írásos formájáról beszélnék, annyit meg kell jegyeznem, hogy szóbeli előadásra szánt szövegről lévén szó, az írásjelek a megfelelő gondolati tagolást teremtik meg az írásos forma révén.

A részszöveg tartalmilag – szerkezetileg több részre osztható, amit a megjelenési formája is érzékeltet: négy bekezdésből áll, amelyek mindig új gondolati egységet képviselnek. A bekezdések váltakozó hosszúsága optikai ritmust kelt: a két egymást követő rövidebb bekezdés dinamizmust sugall, az ezeket követő két hosszabb pedig formája alapján leírást sejtet. Ez az elvárásunk igazolódik is a szöveget olvasva, hiszen a prédikátor a hosszabb bekezdésekben fejti ki mondanivalóját, több oldalról is megvilágítva azt.

A szövegben szereplő írásjeleknek nincs többletjelentésük. A mondatvégi írásjelek teljes mértékben konvergálnak a mondatok jelentésével: a hallgatóságot figyelemre buzdító felszólítást felkiáltójel zárja, és a retorikus kérdések, valamint a megállapító mondatok végén is kérdőjel, illetve pont szerepel.

Gyakran használt írásjel a szövegben a pontosvessző, ami a többszörösen összetett mondatok gyakoriságával függ össze: ezekben a tagmondattömbök elkülönítésére szolgálnak. Használatára jó példa a 7. mondat, amelyben három pontosvessző is szerepel. Mindössze egyszer fordul elő a szövegben kettőspont: szintén a 7. mondatban. Ennek hasonlatsora több hasonlító egymásutánosságával indul, ami a hasonlított elsiklását eredményezhetné, de az előtte álló kettőspont figyelemirányító kiemelése a mondanivaló lényegére irányítja az olvasó figyelmét: *Mint az égben a nap, hold és csillagok vannak, melyek nagyságban, szépségben és erőben különböznek egymástól; de különbözőségekkel az eget ékesítik, a földet pedig benne való állatokkal legeltetik; mint az ember testében sokféle tagok vannak, melyek szépséggel együtt hasznoson szolgálnak egymásnak, és noha egyik böcsületesebb másiknál, de mindenik oly szükséges a több tagoknak, hogy akármelyik nélkül nemcsak éktelen, de sok alkalmatlan fogyatkozásokkal csonka az egész test; mint a táborban és városban sok felsőbb és*

alacsonyb tisztek vannak, mert eszeveszett sokaság, nem tábor és város volna, ha azokban mindnyájan egyenlők volnának: hasonlóképpen a bölcs Isten azt akarta, hogy a világon élő emberek között különböző rendek és hivatalok légyenek.

2.4. Szövegszemantikai jellemzők

A szövegszemantika a nyelvi jelek és jelentések szövegszintű viszonyát, a szöveg jelentésszerkezetét vizsgálja.

2.4.1. Globális kohézió

A szöveg egészére kiható globális kohéziót biztosító szövegszemantikai eszköz a cím: *A keresztyén urak és szolgálók tisztirúl és az alacsonyrendű emberek szentségérül.* Szerepét tekintve témamegjelölő, hiszen következtetni lehet belőle a szöveg tartalmára, illetve a szövegből való kiemelésnek is tekinthető, hiszen a szöveg alapizotópiájába tartozik.

A vizsgált prédikáció a művészi szövegekhez hasonlóan többizotópiás. Az emberek közötti *különbözés*, az, hogy *különböző hivatalok és állapotok* jöttek létre az idők folyamán, szó szerint újra és újra megismétlődik, illetve az ebbe a fogalomkörbe tartozó főnevek beiktatásával biztosítja a szöveg izotopikus folytonosságát. A *különböző hivatalok és állapotok* természetességét, szükségszerűségét hasonlatokkal támasztja alá a prédikátor, amelyek szemantikailag összeférhetetlenek a *különbözés* alapizotópiájával, további izotópiáláncoakat indítva el ezzel. Az izotópiatorés egy mondaton belül akár többször is megtörténhet, mint a 7. mondatban, ahol az égitestek és a testrészek közötti különbségeket, valamint a felső és az alacsonyabb vezető tisztek meglétének szükségességét hangsúlyozza a szónok, a társadalmi hierarchia jogosságának igazolására: *eszeveszett sokaság, nem tábor és város volna, ha azokban mindnyájan egyenlők volnának.* Ez az inhomogenitás megtöri az izotopikus folytonosságot, és meglepetésként hatva, síkváltásra készíti a befogadót. A több izotópia közötti vibrálás eltávolítja, majd újból helyreállítja a szemantikai kapcsolatot, így ez a módszer a figyelem felkeltésére és fenntartására szolgálhatott a prédikációban.

A részszöveg egészét tekintve: indító mondatán érződik a szövegből való kimetszettsége. Még lezárja az addig elmondott történetet, de a feltételes módú igealak

már jelzi, hogy nem a *százados*ról fog szólni a továbbiakban a prédikáció. Itt még nem szól arról, hogy mi is lesz tulajdonképpen a téma, ezt csak a 2. mondatban teszi meg, ami a bekezdés tételmondatának is tekinthető. Erre felel a végső tanulságot levonó záró mondat is, amely egyben a részszöveg fókuszmondata. A szövegmondatok kapcsolódása műfaji sajátosságnak tekinthető: az egyes bemutatásából (a százados odaadó figyelme szolgálja iránt) kiindulva általános érvényű következtetés fogalmazódik meg: „*az embereknek, akárkik légyenek, a világi munkák között segíteni kell egymást, és aki a legelsőbb a legutolsóbtól is könnyebbéget vehessen; hogy így kéz kezét mosson és segítsen*”.

A beszéd az isteni akarat kinyilvánításával kezdődik, ezt az egyszerű megállapítást pedig egy hasonlatba foglalttal fokozza. A hasonlatok segítségével az emberek közötti hierarchiát a természetben is meglévő egyenlőtlenségekkel állítja párhuzamba a prédikátor, így próbálva elfogadtatni a hierarchikus viszonyokat.

A szöveg helyet és időt jelölő szemantikai elemeit tekintve helyszínre egyáltalán nem találunk utalást. Az időszerkezetet vizsgálva azt tapasztalhatjuk, hogy két idősíki jelenik meg. Az egyik a múlt – amelyre az igék időjeléből következtethetünk –, ez mindig Istenhez kapcsolódik: az ő „rendeleteiből” indul ki okfejtése során (*azt rendelte*) a szónok. A másik idősíki pedig a jelen, amely arra vonatkozik, hogy az Isten által elrendelt törvényeket miként is kell a mindennapok során a saját korunkban megvalósítani (ez természetesen a beszéd elhangzásának ideje). A két idősíki alkalmazását is a prédikáció műfajához kötném, hiszen minden egyházi beszéd Isten törvényeiből indul ki, hogy Ő miképpen rendelkezett, és ebből a végső következtetést saját korunkra megalkotva vonja le a prédikátor.

2.4.2. Lineáris kohézió

A prédikátor az ismétlésnek több válfajával élve (szótó-, szó- és szerkezetismétlés) erősíti a kifejezendő tartalmat, és tartja fenn a témát, kohezívvé téve ezáltal a szöveget. A *különbözés*, *különböző* szavak mellett feltűnő ezeknek a szerkezetekben való megismétlése többször, szó szerint: *különböző hivatalok és állapotok*; illetve a szerkezet valamely tagjának hasonló fogalmi jelentésű szóval való fölcserélése: *különböző rendek és hivatalok*.

A szöveg hasonlatai sajátos asszociációs mezőt teremtenek, ezáltal is erősítve kohezív voltát. Az égitestek és az emberi testrészek különbözőségéhez hasonlítja a társadalomban meglévő egyenlőtlenségeket, ez pedig azt az asszociációt indítja el az emberekben, hogy ha ez a hierarchikus viszony a természetben kifogástalanul működik, és a természet nem lázad ez ellen, akkor az emberi társadalomban is ennek a zökkenőmentes működésére kell törekedni. Ennek a hasonlatnak a megerősítését szolgálja a részszeveg utolsó mondata, ami a szarvasok közötti alá- fölérendeltségi viszony meglétéről szól, és ez fennmaradásuk feltételeként értelmeződik.

A műfaj jellegéből adódóan a szöveg folytatásos szövegmondatokból épül fel, amelyek kötőszóval és kötőszó nélkül kapcsolódnak egymáshoz. A kötőszó nélküli szövegmondatok szemantikai hiányt eredményeznek ugyan, de a jelöletlen tartalmi-logikai viszonyok mégis egyértelműen felfejthetők a szövegben. A kötőszó nélküli szövegeképítés funkciója, hogy nagyobb értelmi aktivitásra készítse a befogadót. Vallásos tartalmú műfajról lévén szó, a mondatok közötti leggyakoribb gondolatkötés az egyszerű kapcsolatos mellérendelés, valamint a szembeállító ellentétes viszony. Ezek mellett az okadó magyarázó és a következtető mellérendelésre is találhatunk példát, ami a műfaji sajátosságokból adódhat, hiszen az adott példákat magyarázattal, visszakövetkeztetéssel kell a hallgatóság számára megvilágítani.

A kérdő mondatok elvileg nem tekinthetők folytatásos szövegmondatnak, mivel semmilyen mellérendelő tartalmi-logikai viszonyt jelölő kötőszó nem illeszthető be a szövegmondatok közé, viszont más szövegelemek megteremtik a közöttük lévőkapcsolatot. A kérdő mondatok közül a 8. és a 9. mondatban is szerepel a *mindnyájan*, amely már a 7. kijelentő mondatban is feltűnt; ezáltal pedig ezeket a szónoki kérdéseket az eddigi gondolatmenet folytatásaként foghatjuk fel, amelyek az elgondolkodtatást, a meggyőzést szolgálják fokozó funkciójuk révén, mint ahogy ezt a szövegpragmatikai részben is említettem. A 11. és a 12. szövegmondat a kérdő névmás azonosságán túl a feltételes módú igealakokkal kapcsolódik az előzőekben elmondottakhoz, rövidegükkel pedig még inkább a fokozást szolgálják. Az ezeket a kérdéseket követő mondatokban a kérdésekre adható, addig ki nem mondott válaszokat fogalmazza meg a prédikátor, ezáltal pedig a szövegben szereplő kérdések nem elszeparált részei a részszevegnek, hanem szervesen illeszkednek annak gondolatmenetébe.

2.5. Szöveggrammatikai jellemzők

A szöveggrammatika a szöveg lineáris, grammatikai kapcsoltságát, konnexitását vizsgálja. A szöveggrammatikai eszközök alkalmasok arra, hogy a befogadó tudatában korreferencia jöjjön létre az elő- vagy utóinformáció és a determináns, illetve a forikus elemek között (Szikszainé 1999: 137).

Sokféle grammatikai eszköz használata teremti meg a prédikáció konnexitását. A szöveget vizsgálva azt tapasztalhatjuk, hogy a határozott névelők igen nagy számban fordulnak elő. Már a cím is határozott névelős – *A keresztyén urak és szolgák tisztirúl és az alacsonyrendű emberek szentségérül* –, olyan előinformációra utalva ezzel, amelynek a befogadó nincs birtokában, de éppen az információhiány megszüntetésének vágya kelti fel a hallgató/olvasó érdeklődését. A prédikáció elsősorban szószékre szánt műfaj, így valószínű, hogy csak a kötetben megjelent prédikációknak van címük, szóbeli elhangzásukkor a szónok egész mondatba foglalva jelölhette meg a beszéd célját, mint ahogy az a mai prédikációkban is szokásos. A szövegben igen nagy számmal fordul elő határozott névelő; olyan esetekben is, amikor az nem lenne indokolt: az adott fogalom, személy első említésekor is (*az uraknak szolgálóihoz és a szolgáló rendnek urokhoz való kötelességek; a Salamon udvara népe; a bölcs Isten; a nap...*). Használatuk azzal magyarázható, hogy a prédikáció elhangzását megelőző prédikációkat tekintjük a szöveg kontextusának, amelyeknek tartalmi elemei, fogalmai a hallgatók aktív tudásának részei, egyes esetekben pedig generikus fogalmak (*Isten, nap*); így ebben a szövegben a határozott névelős alakok ezeknek a vallási fogalmaknak, személyeknek a változatlanóságát, érvényességét tartják fenn, mintegy dialogizálva a korábbi beszédekkel. Ezt támasztja alá az a tény is, hogy határozatlan névelőt egyáltalán nem lehet találni a szövegben. Ebből nem az a következtetés vonható le, hogy nincs új elem a beszélő és a hallgató információáramában, hanem a vallás révén már mindenki által ismert és tudott törvényeket új szemszögből mutatja be a prédikátor, a kor aktuális problémáinak tükrében mintegy azokra válaszolva. Mindezek mellett a névelőhiány is gyakori a szövegben: *Isten; hold; csillagok*; ami által archaikusnak érezzük a prédikáció nyelvezetét. Ez azzal magyarázható, hogy a hitszónokok beszédek megírásakor elsősorban a Bibliára támaszkodtak, ami nemcsak a témájukat, hanem a kifejezőmódjukat is alapvetően meghatározta.

A szövegkonnexitás megteremtésében a szófajok közül kiemelkedő szerepe van az általános névmás két formájának: *mindnyájan*, *senki*. A gyűjtő általános főnévi névmás mondatról mondatra való ismétlődése a mondanivaló nyomatékosítását szolgálja. Ugyanezt a funkciót valósítja meg oppozicionális párja, a tagadó általános főnévi névmás, mintegy kiegészítve a gyűjtő általános névmással kifejezett gondolatsort. Ezáltal a konnexitást is a meggyőzés szolgálatába állítja a prédikátor, az isteni törvények igazolására: ha *mindnyájan egyenlők* volnánk zűrzavar uralkodna a világban, ezért szükséges az, hogy *ne találtassék senki e világon, ki vagy lelki, vagy testi segítséget ne adhasson egyebeknek, ne vehessen egyebektől*.

A prédikációban az igemódok váltakozása figyelhető meg, a beszéd mondanivalójának megfelelően. Előzetes elvárásommal ellentétben igen gyakori a feltételes módú igealakok használata (*volnának, töltenék, fáradna, élnének, tanítaná*), amelyekkel a társadalmi hierarchia hiánya esetén lehetséges állapotok kedvezőtlenységét kívánja érzékeltetni a hitszónok, mintha a „Mi történne akkor, ha...?” kérdésre válaszolna. A feltételes mód mellett döntő szerepet kapnak a kijelentő módú igealakok is, amelyek a fennálló társadalmi struktúra működőképességét, szükségességét hangsúlyozzák. Mindezt a hatást azáltal érik el, hogy a legtöbb esetben Isten az alanyuk (*Isten azt akarta; nem akarta Isten; úgy rendelte tehát az Isten*), azt a benyomást erősítve ezzel a befogadóban, hogy amit a legfőbb hatalom rendelt el, az ellen nem lehetséges a lázadás. A felszólító mód használata egyrészt pragmatikai szerepű, mint a *Legyetek hallgatásban!* mondatban. Másrészt akkor alkalmaz felszólító módú igealakokat Pázmány, mikor Isten „szavait”, rendelkezéseit idézi hallgatósága számára: *Nem akarta Isten, hogy senki oly legyen, ki egyebek segítsége nélkül ne szűkölködjék, ki minden terhének viselésére elégséges legyen: hanem azzal akarta az alázatosságot és egymás szeretetét bennünk gyökereztetni, hogy fők és lábak, urak és szolgák, gazdagok és szegények legyenek; de külön-külön mindennek szüksége legyen más egyebek segítségére*. Ennek a kinyilatkoztatásnak a révén a befogadó képzetében a hitszónok Isten akaratának megtestesítőjévé válik, aki a felszólító igealakok által mintegy parancsba adja az égi törvények tiszteletben tartását.

2.6. A szöveg stilisztikai jellemzői

Az egyszerű, köznyelvi stílusárnyalatú szöveg nem homályos, nehezen felfejthető szimbólumok segítségével fejezi ki mondanivalóját, hanem a barokkra jellemző retorizáltság és képszerűség révén. Ennek megfelelő a stiláris eszközök használata, amelyek harmonizálnak a kifejezendő tartalommal.

A beszéd elsődleges célja a hallgatóság meggyőzése, előbb az érzelmekre, majd az értelemre hatással. Ennek megvalósítása érdekében a prédikátor mindenki által ismert és használt szavakat alkalmaz beszédének felépítésekor, hogy az esetleges kommunikációs nehézségek ne akadályozzák a befogadást, a megértést. Szófajhasználat a Bibliára emlékeztet; ezt igazolják a határozói igenevek (*hagyván, megfáradván*), a segédszós szerkezetek (*hivatalok és állapotok legyenek, elégséges legyen, szüksége legyen*) és nem utolsó sorban a szenvedő és a műveltető igék (*legeltetik-találtassék*), amelyek a névszók segítségével statikussá, kinyilatkoztatás-jellegűvé teszik a stílust. A névszók között igen nagy számban fordulnak elő melléknévből *-ság, -ség* képzővel képzett főnevek (*nagyság, szépség, kegyessége*), valamint jelzős szerkezetek (*a százados hitinek és alázatosságának tüköre; különbözősnek szépen egybeszerkesztett rendessége*), amelyeknek a stílus alakításában fontos szerep jut. Ezeknek a szerkezeteknek a halmozása lendületességet, mozgalmasságot kölcsönöz a szövegnek.

A mondatok élén álló kötőszók a Biblia nyelvezetét idézik (*és, de, mert*), illetve a mondatok szoros kapcsoltságát, összefüggését is jelzik. A prédikátor – mondanivalójának szemléltetésére – az urak és a szolgák egymáshoz való viszonyát egy többszörös hasonlatból bontja ki: először a természetből vett párhuzammal érzékelteti a két fél egymásrautaltságát, ezt követően az ember szerveinek összehangolt működését állítja példaként a hallgatóság elé, eljutva ezzel az emberek közötti tisztségek szükségességéhez. Mindezt egy többszörösen összetett mondat keretében teszi, úgy, hogy még a mondaton belül is egyfajta fokozatosság érezhető: az égitestektől közelít az emberi világ felé. Ennek a fokozatosságnak köszönhető, hogy mindvégig képes fenntartani a befogadó figyelmét, és nem válik követhetlenné. Az ezt követő retorikus kérdések ezt a gondolatsort fokozzák ismétléseik révén. A szó szerinti ismétlésnek általában nincs stilisztikai értéke, itt viszont a bevezetés érzelmi csúcspontját teremti meg a feltételes kötőszó (*ha*) és a gyűjtő általános névmás (*mindnyájan*) többszöri szerepeltetése. Ezek a

tartalmi erősítést is szolgálják egy olyan alternatív lehetőség felvetésével (mindenki egyenlő), amely nem lenne előnyös az emberiség számára; ezért az egyedüli megoldás – a társadalom működőképességének érdekében – a felelősség és a munkafolyamatok megosztása.

Ezt a gondolati párhuzamot a prédikátor a természetből vett hasonlattal zárja, amely egyben össze is foglalja az eddig elmondottakat: a legelsőnek a legutolsó hátrá kell hajtania a fejét, hogy megőrizhesse addigi pozícióját, és továbbra is elláthassa vezető szerepét. Ezzel a legutolsó által nyújtott segítséget a legtöbbnek tekintve, hiszen ezek az apró mechanizmusok az idők folyamán megsokszorozódnak, és a vezető hatalmát erősítik.

Ez a párhuzamos mondatszerkesztés biztosítja a szöveg entrópiáját, hiszen az információelmélet szempontjából alapvetően redundáns elemeket ismétel a szónok. A hasonlatok azonban olyan asszociációs többletet jelentenek, amelyekre lehetetlen nem figyelni, lehetetlen azokat unalmasnak, elcsépeltnak tekinteni.

Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy a prédikáció mint műfaj alapvetően meghatározza a stílust. Az érzelmi és értelmi meggyőzés áll a középpontjában, amit a mindenki által érthető köznyelv révén valósít meg, és a természetből vett párhuzamok segítségével támaszt alá.

2.7. Szövegszerkezeti sajátosságok

Az általam vizsgált szöveg – Pázmány Péter prédikációjának részlete – részszoveg, azaz genetikusan rész, funkcionálisan viszont teljes szövegnek tekinthető. A Deme-féle funkcionális elmélet értelmében ez a prédikáció is, mint minden szöveg a szituációba, a közös tudati tartalékba és a közös nyelvűségbe van beszerkesztve (Szikszainé 1999: 244).

2.7.1. Mikroszerkezet

Az elemzett részszoveg négy bekezdésből áll, amelyek a folytatásos szövegmondatok révén tartalmilag szorosan kapcsolódnak egymáshoz. Ezekben a mondatokban a tartalmi-logikai kapcsolás szoros szövést eredményez; a szövegszintű kötőszók ott is kitéhetőek, ahol eredetileg nem szerepelnek. Mindez és a nyelvi

elemismétlődés láncszerű kapcsolatot eredményez a szövegmondatok között, ami által a bekezdések megszerkesztetté válnak. A paragrafusok viszonylag kevés számú mondatból épülnek fel (4, 2, 6, 3). A prédikátor az egyes bekezdések végén hosszabb hatásszünetet tarthatott, hogy ezzel még inkább mondanivalójára irányítsa a hallgatóság figyelmét.

Ritka az olyan mondat, amely az alárendelést önálló szövegmondatként fogalmazza meg, Pázmány prédikációjában azonban erre is találunk példát: *Az Istennek bölcs gondviselése és atyai kegyessége azt rendelte, hogy az ő népe között, az anyaszentegyház tagjaiban különböző hivatalok és állapotok légyenek. [amely] Mely különbözőségnek szépen egybeszerkesztett rendessége sokkal nagyobb csudálkozást érdemel, hogysem a Salamon udvara népének tekintetes állapotja.* A szokatlan interpunkcióhasználat a műfaj jellegéből adódhat: a *különbözés szépen egybeszerkesztett rendességének* erőteljes kiemelését szolgálhatja a két mondat közötti hatásszünet.

Számomra hasonlóan meglepő a 7. mondat hasonlata, amely nem a hasonlítóval, hanem a hasonlítóval indít, és csak a mondat végén jelenik meg a hasonlított: *Mint az égben a **nap, hold** és **csillagok** vannak, melyek nagyságban, szépségben és erőben különböznek egymástól; de különbözőségekkel az eget ékesítik, a földet pedig benne való állatokkal legeltetik; mint az ember testében sokféle **tagok** vannak, melyek szépséggel együtt hasznoson szolgálnak egymásnak, és noha egyik böcsületesebb másiknál, de mindenik oly szükséges a több tagoknak, hogy akármelyik nélkül nemcsak éktelen, de sok alkalmatlan fogatkozásokkal csonka az egész test; mint a táborban és városban sok **felsőbb és alacsonyb tiszték** vannak, mert eszeveszett sokaság, nem tábor és város volna, ha azokban mindnyájan egyenlők volnának: hasonlóképpen a bölcs Isten azt akarta, hogy a világon élő **emberek között különböző rendek és hivatalok** légyenek.* Ez az eljárás a hírértéket növeli, funkciója, hogy felkeltse a hallgató érdeklődését, aki az információhiány csökkentése érdekében figyelni kezd a szónok szavaira, akkor is, ha eddig még nem tette volna meg.

2.7.2. Makroszerkezet

A szövegszerkezeti egységek a szövegtípus függvényei. A prédikáció mint szöveg kötetlennek tekinthető, hiszen a prédikátor a saját világnézetének megfelelően válogatja a beszéd témáját. A szerkesztésben általános érvényű elvként a retorika szabályszerűségei

érvényesek a szónokra, de ennek eszköztárából is szabadon választhatja ki a hitszónok a céljának megfelelő elveket, illetve ezeket szabadon variálhatja.

Az általam elemzett prédikáció részlete – amint erről fentebb szó volt – az egész beszéd bevezetésének egy része, önmagában viszont önálló szövegnek tekinthető. A szószéken a teljes prédikáció propositiojaként a főtétele utánhangzik el. Funkciója, hogy a textust a főtételel kösse össze, megnyerje a hallgató jóindulatát, illetve röviden összefoglalja az aznapi beszéd lényegét.

A részszöveg bevezetése az addig elhangzottakat összegzi, illetve ehhez kapcsolódva megjelöli a beszéd célját: *De azokat más üdőre hagyván, mivel mind a századosnak beteg szolgájára való szorgalmatos gondviselése, mind az alatta való vitézek szófogadó engedelmissége, melyet az evangelium előnkbe terjesztett; okot ad az uraknak szolgálóihoz és a szolgáló rendnek urokhöz való kötelességek magyarázására. Én is a mai tanúságunkért, mind az urak, s mind a szolgálók tisztirúl és hivataljárúl szólok rövideden.*

A tárgyalás tartalmilag a legfontosabb makroszerkezeti egység, amely a téma kifejtését tartalmazza: Istentől elrendeltnek mutatja be az emberek közötti hierarchiát, ezeket a társadalmi különbségeket hasonlatokkal szemlélteti, és az érzelmekre való erőteljes hatással még inkább mondanivalójára irányítja a hallgatóság figyelmét. Terjedelem szempontjából ez a leghosszabb makroszerkezeti rész.

A befejezés a tárgyalásban elmondottak összefoglalását, esetleg megismétlését tartalmazza. Erőteljesen hangsúlyozza a hierarchikus rendszer isteni eredetét, de itt már nem az érzelmekre, hanem az értelemre kíván hatni. A gondolatmenetet szemléletes hasonlaltal zárja.

2.8. Szövegtipológiai jellemzők

Az alábbiakban Szilágyi N. Sándor szövegosztályozása alapján határozom meg a prédikáció tipológiai sajátosságait. Az elemzés korpusza magyar nyelvű, mely a nyelv olyan időszakából származik, amikor még nem igazán különülhetett el egymástól a normakövető és a nem normakövető szöveg. Ennek a fogalomnak a keretei éppen ebben az időszakban kezdenek kialakulni, aminek a megteremtésében Pázmány Péter is szerepet játszott. Kiemelkedő szerepűnek tekintette az anyanyelven való igehirdetést, és a

prédikáció hatásosságának érdekében a „nép nyelvén”, köznyelvi formában szolt híveihez, tehát ebben az értelemben normakövetőnek tekinthetjük az általa alkotott szöveget.

A prédikáció sajátos jellegéből adódik, hogy szóbeli közlésre szánt, aminek látszólag ellentmond az a tény, hogy 1636-ban nyomtatásban is megjelent. Ennek okait a bevezetésben már tisztáztam, itt csak arra utalok vissza, hogy a felnövekvő papnemzedék számára készült mintaként, illetve a korabeli olvasókhoz, akik otthonukban is elmerenghettek – a nyomtatott példány segítségével – az erkölcsös és Istennek tetsző élet kérdéseiről.

Ezekből a jellemvonásokból is látható és következik is az a tény, hogy a szónok a beszédét nem egy szűk, kiművelt közönségnek szánta: éppen az volt a célja, hogy a társadalom minden rétegéhez eljusson a mondanivalója, hiszen csak így tud általános érvényre emelkedni Isten akarata.

2.9. Szövegek közötti összefüggés

A prédikáció jellemzése kapcsán elengedhetetlen, hogy néhány szóban az intertextualitásról szóljak. Az egész beszéd kiindulópontja a textus, amit szó szerint idéz a prédikátor a Bibliából. A későbbiekben ezt magyarázza meg, és ennek egy jellemző sajátosságát emeli ki, mondanivalója szolgálatába állítva. Ezáltal az idézett szövegrész jelentése – jelen esetben a kafarnaumi századosról szóló történeté – nem marad érintetlen, hanem újraértelmeződik. Az eredeti jelentés megőrződik, de az értelmezés új távlati nyílnak meg a szövegek (a Biblia és a prédikáció) párbeszéde révén. Az eredetiben a százados hite vált ki csodálkozást Jézusból és a prédikátorból, míg a szónoklatban már a századosnak a szolgája iránt tanúsított együttérzése, ennek kapcsán pedig a világ hierarchikus rendje a csodálatra méltó.

Mindemellett nem szabad elsiklani afölött, hogy Pázmány rendkívül olvasott volt, aki eredetiben olvasta az antik szerzőket, és minden nap forgatta a Bibliát. Ezáltal az ő tudatában már rengeteg szöveg dialogizált egymással a Biblia mellett. Az általa szerkesztett beszédek többszörös újraértelmezésen mentek át, aminek a legkifejlettebb formáját tárja elénk a prédikáció. A beszédeiben felhasznált szövegek forrását mindig feltüntette a margókon, de ennek feldolgozása még rendkívül töredékes.

2.10. Mondattani sajátosságok

A prédikációrészlet mondatait vizsgálva azt láthatjuk, hogy a tizenöt mondatból mindössze három egyszerűszerkezetű, és ezek közül mindössze egy a tőmondat. A többi mondat nagy része pedig többszörösen összetett. Ez elég meglepő, hiszen a műfaj szempontjából az egyszerű, bővített mondatok felhasználása tűnne kedvezőbbnek, hiszen azok a hallgatóság számára könnyebben követhetők lennének. A mondatok beágyazottsága a barokk sajátosságaiból adódik, amely kedveli a monumentalitást: a hosszú, többszörösen beágyazott mondatokat. Az ezek révén létrejövő gondolatmenet mégis követhető a befogadó számára. A számtalan jelzős szerkezet (*különbözésnek szépen egybeszerkesztett rendessége; tudományok tanúságában; mennyei dolgok elmélkedésében; világon élő emberek*) és a mondatfajták váltakozása (kijelentő, kérdő, felszólító) által azonban új fordulatokban bővelkedő szöveg jön létre, amely önmagára irányítja a hallgatóság figyelmét. A műfaj jellegéből adódóan a prédikáció tagolatlan mondatot egyáltalán nem tartalmaz.

A szöveget felépítő mondatok többsége tényközlő kijelentő mondat, amely az egyház szilárd alapjaira hivatott utalni, ezáltal is megerősítve a híveket hitükben, az örökkévaló Isten létezésében: *Az Istennek bölcs gondviselése és atyai kegyessége azt rendelte, hogy az ő népe között, az anyaszentegyház tagjaiban különböző hivatalok és állapotok legyenek.* A nem tényközlő kijelentő mondatok feltételes módú igealakjai (*volna, volnának*) az isteni törvények nem megfelelő tiszteletben tartása esetén érezhető bizonytalanság érzékeltetését szolgálják. Mindössze egyetlen felszólító mondat szerepel a szónoklatban, amelynek beiktatása pragmatikai szerepű: a hallgatóság célzott felszólításával irányítja a befogadó figyelmét a mondanivalóra. A szónoklatba ékelődő kérdéssorozat mondatai fajtájuk szerint nyitott kérdések, amelyekre valójában nem vár feleletet a hitszónok, és ki sem mondja azokat. A befogadóban megszülető egyetlen lehetséges válasz lendíti tovább a gondolatmenetet, aminek szilárdságát a prédikátor – mintegy ennek a folyamatnak a folytatásaként – további tényközlő mondatokkal támasztja alá.

A részszöveg összetett mondataiban az alárendelés dominál. Igen nagy számban fordulnak elő hasonló sajátos jelentéstartalmú mondatok, ami a beszéd szemléletességre

törekvéséből adódik, hiszen elsődleges célja a befogadó meggyőzése a fantázia és az értelem segítségével. A mondatrészkifejtő alárendelés típusát tekintve a legtöbb alárendelés határozói, jelzői és tárgyi. A határozói alárendeléshez feltételes jelentéstartalom is társulhat alkalomadtán: *Mert ha mindnyájan urak volnának; ha mindnyájan a tudományok tanúságában vagy a mennyei dolgok elmélkedésében töltenék életüket, ki fáradna a testi táplálás megszerzésében?* Alanyi és állítmányi alárendelő összetett mondatot azonban egyáltalán nem fedezhetünk fel az elemzett szövegrészletben.

Az alárendelés sokszor mellérendeléssel társul. Érdekes, hogy tisztán mellérendelő összetett mondatra egyáltalán nem találtam példát a szövegben (az explicitebb tagolás kedvéért önálló mondatokként vannak egymás mellé rendelve), az mindig az alárendeléssel kapcsolódik össze. A tartalmi-logikai kapcsoltság tekintetében az ellentétes és a kapcsolatos mellérendelések dominálnak. Ez összeegyeztethető a prédikáció céljával: a minél intenzívebb hatás kedvéért érveket és ellenérveket ütköztet Pázmány, mint ahogy azt az alábbi mondatban is teszi: *Mert a bölcs mondása szerint, noha a szántó-vető, noha a kőműves, a kovács, a fazekas, oly szükségesek, hogy ezek nélkül nem lehet város: de ezek törvényt nem tehetnek, tudományokat nem taníthatnak.*

Mindezekből látszik, hogy a mondattani eszközök tudatos és megfelelő kiválasztása a mondanivaló céljának szolgálatába állítható. A mondatfajták változatos alkalmazása a hangszín változásával jár együtt, aminek ritmikussága is felkelti a befogadó érdeklődését. Ezt a ritmikusságot támogatják a hosszú összetett mondatok is, amelyek sajátos tagolásuk révén igen „fülbemászóak”.

3. Összegzés

Szakedolgozatomban a prédikáció műfaji sajátosságainak szövegtani szempontú meghatározására tettem kísérletet. A műfajt reprezentáló Pázmány-prédikáció részletében a szövegösszefüggést megteremtő szemantikai, grammatikai és az esetleges szövegen kívüli eszközöket igyekeztem feltárni, amelyeknek fontos szerepük van a műfaj alakulásában.

A prédikáció megszerkesztettségét, szövegtani jellemzőit nagyban befolyásolja, hogy nagy közönség előtt előadott műfajról van szó: a könnyebb érthetőség kedvéért állandóak a kifejtett visszautalások, az erős strukturáltság pedig a szöveg nyomtatott formájában is megmutatkozik.

A műfajról általánosságban elmondható, hogy minden nyelvi eszközt képes megragadni és céljának a szolgálatába állítani. Fő feladata a hallgatóság meggyőzése, az egyház, a vallás dominanciájának hangsúlyozásával egy erkölcsösebb életre való felszólítás. Nyelvileg kifejtett utalásokkal, szövegen belüli visszautalásokkal teremti meg a szöveg koherenciáját a prédikátor úgy, hogy ezzel impliciten a prédikációt megelőző prédikációk hagyományához csatlakozik, azok szellemiségét is felidézve ezáltal.

Pázmány az egyház képviselőjeként – az erkölcsök jobbítása érdekében – sajátos formanyelvet dolgozott ki, amely a technikai bravúroktól sem mentes. Mindez azonban a megértést, a tanítást szolgálja, és a krónikák tanulsága szerint gondolatainak megértése a hallgatók számára soha nem okoz nehézséget. Az általa létrehozott szövegek formai tökélye, világossága nem jellemző azonban minden prédikációra. Más prédikátorok szövegeire nem jellemző ilyen mérvű kidolgozottság, sem a barokkban, sem az azt követő századokban. A prédikációnak azok a sajátos jellemvonásai, amelyekre a dolgozat rámutat, más szerzők műveiben kevésbé hatásosan érvényesülnek.

4. Irodalomjegyzék

Balázs Géza 2001. Pázmány Péter nyelve és stílusa mint új diszkurzustípus. In: *Pázmány Péter és kora*. Szerk.: Hargittay Emil. Argumentum Kiadó. Piliscsaba. 333–341.

Bitskey István 1979. Humanista erudíció és barokk világnép. Akadémiai Kiadó. Budapest.

Bitskey István 1986. Pázmány Péter. Gondolat Kiadó. Budapest.

Keszler Borbála 2000. Magyar grammatika. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.

Pázmány Péter 1983. Pázmány Péter művei. Madách Könyvkiadó. Bratislava. 693–712.

Ravasz László 1915. A gyülekezeti igehirdetés elmélete. Egyházi Nyomda. Budapest.

Sík Sándor 1939. Pázmány, az ember és az író. Európa Könyvkiadó. Budapest. 289.

Szabó G. Zoltán – Szörényi László 1997. Kis magyar retorika. Helikon Kiadó. Budapest.

Szabó Zoltán 1998. A barokk. In.: *A magyar szépirodalmi stílus történetének fő irányai*. Corvina Kiadó. Szombathely. 66-82.

Szaitz Leó 1788. Kis magyar frázéológia: Válogatott Szép magyar mondások ama Magyar Tzitzerónak kardinális Pázmány Péternek kalauzából. Közrebocsátá Máriafi István. Pozsony.

Sziksainé Nagy Irma 1994. Stilisztika. Trezor Kiadó. Budapest.

Sziksainé Nagy Irma 1999. Leíró magyar szövegtan. Osiris Kiadó. Budapest.

5. Mellékletek

Az elemzett prédikáció mondatai

1. Sok szép, üdvösséges lelki oktatásokat vehetnénk a százados hitinek és alázatosságának tüköréből.
2. De azokat más üdőre hagyván, mivel mind a századosnak beteg szolgájára való szorgalmatos gondviselése, mind az alatta való vitézek szófogadó engedelmissége, melyet az evangelium előnkbe terjesztett; okot ad az uraknak szolgálóihoz és a szolgáló rendnek urokhoz való kötelességek magyarázására.
3. Én is a mai tanúságunkért, mind az urak, s mind a szolgák tisztirúl és hivataljárúl szólok rövideden.
4. Legyetek hallgatásban!
5. Az Istennek bölcs gondviselése és atyai kegyessége azt rendelte, hogy az ő népe között, az anyaszentegyház tagjaiban különböző hivatalok és állapotok légyenek.
6. Mely különbözősnek szépen egybeszerkesztett rendessége sokkal nagyobb csudálkozást érdemel, hogysen a Salamon udvara népének tekintetes állapotja.
7. Mint az égben a nap, hold és csillagok vannak, melyek nagyságban, szépségben és erőben különböznek egymástúl; de különbözőssekkel az eget ékesítik, a földet pedig benne való állatokkal legeltetik; mint az ember testében sokféle tagok vannak, melyek szépséggel együtt hasznoson szolgálnak egymásnak, és noha egyik böcsületesebb másiknál, de mindenik oly szükséges a több tagoknak, hogy akármelyik nélkül nemcsak éktelen, de sok alkalmatlan fogyatkozásokkal csonka az egész test; mint a táborban és városban sok felsőbb és alacsonyb tiszték vannak, mert eszeveszett sokaság, nem tábor és város volna, ha azokban mindnyájan egyenlők volnának: hasonlóképpen a bölcs Isten azt akarta, hogy a világon élő emberek között különböző rendek és hivatalok légyenek.
8. Mert ha mindnyájan urak volnának; ha mindnyájan a tudományok tanúságában vagy a mennyei dolgok elmélkedésében töltenék életüket, ki fáradna a testi táplálás megszerzésében?

9. Ha mindnyájan kézi munkával élnének, ki tanítaná a mennyei és világi bölcsességeket?
10. Ki viselne gondot az országos dolgokra?
11. Ki szolgáltatna törvényt?
12. Mert a bölcs mondása szerint, noha a szántó-vető, noha a kőműves, a kovács, a fazekas, oly szükségesek, hogy ezek nélkül nem lehet város: de ezek törvényt nem tehetnek, tudományokat nem taníthatnak.
13. Úgy rendelte tehát az Isten az emberek állapotját, hogy egymás terhét hordozzák, és ne találtassék senki e világon, ki vagy lelki, vagy testi segítséget ne adhasson egyebeknek, ne vehessen egyebektől.
14. Nem akarta Isten, hogy senki oly legyen, ki egyebek segítsége nélkül ne szükölködjék, ki minden terhének viselésére elégséges legyen: hanem azzal akarta az alázatosságot és egymás szeretetét bennünk gyökereztetni, hogy fők és lábak, urak és szolgák, gazdagok és szegények legyenek; de külön-külön mindennek szüksége legyen más egyebek segítségére.
15. És miképpen a szarvasok, mikor valamely nagy vízen átalúsznak, szarvokkal terhelt fejeket az előtte úszók hátára tészik; a legelső pedig megfáradván, elmarad, és az utolsónak hátára hajtván fejét, annak segítségével könnyebbíti fáradtságát: úgy az embereknek, akárkik legyenek, a világi munkák között segíteni kell egymást, és aki a legelsőbb, a legutolsóbbtól is könnyebbséget vehessen; hogy így kéz kezét mosson és segítsen.

A prédikáció szövege